

ΠΟΛΕΜΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΛΗΘΗ
Σωτήρης Μανωλόπουλος

Οι ίδιοι άνθρωποι που με χαρά μαζευόμαστε για να μιλήσουμε και να σκεφτούμε μαζί, δίπλα μας, στην Ουκρανία εμείς και οι άλλοι εαυτοί μας σκοτωνόμαστε. Οι γείτονες σκοτώνουν γείτονες. Πόσες γενιές πρέπει να περάσουν για να κλείσει ο κύκλος της εκδίκησης που άνοιξε ο πόλεμος στην Ουκρανία; Πόσες γενιές έχουν περάσει από το 1922, από την Μικρασιατική Καταστροφή; Πριν ένα χρόνο, το αυταρχικό κλεπτοκρατικό καθεστώς μαφίας, του Πούτιν ξεκίνησε τον πόλεμο με αλαζονική αυτοπεποίθηση όμοια με αυτήν των Νοτίων στον εμφύλιο της Αμερικής το 1861, αυτών που επί δεκαετίες είχαν εξαναγκάσει τους μαύρους σε ωμό καθεστώς δουλείας μετατρέποντας τους εαυτούς τους σε έναν βίαιο στρατιωτικό λαό.¹

Ο Vitaly Zimin πρόεδρος της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας της Μόσχας, είπε στο Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Εταιρειών τον Νοέμβρη 2022: «Ο πόλεμος και ο ολοκληρωτισμός είναι... η ζωντανή ενσάρκωση της ανθρώπινης καταστροφικότητας... καταστρέφουν δεσμούς και σχέσεις, σβήνουν ταυτότητες. Και οι δύο είναι διαστροφικές στην ουσία τους και είναι ακραίες εκδηλώσεις της μη ανοχής των ανθρώπινων διαφορών». Μπορεί να επιβιώσει η μετάδοση της ψυχανάλυσης σε ένα αυταρχικό καθεστώς; «Ζούμε σε μια μόνιμη κατάσταση φόβου...». Για να επιβιώσουν οι συνάδελφοί μας στην Μόσχα βασίζονται στις «... σχέσεις με την διεθνή κοινότητα, και πρώτα από όλα με τους Ουκρανούς συναδέλφους...». Βασίζονται στην ψυχανάλυση, που ανοίγει την σκέψη και ανθίσταται στο ψεύδος.

Ο αυταρχισμός και η διαφθορά είναι διαταραχές της σκέψης (Bion, 1962). Επίσης είναι διαταραχές της πορείας να γίνουμε αυτόνομα υποκείμενα. Το ότι λειτουργούμε καθημερινά δεν σημαίνει ότι σκεφτόμαστε. Για να σκεφτούμε χρειάζεται να είμαστε υποκείμενα και να έχουμε ένα σταθερό εσωτερικευμένο αντικείμενο που επιβεβαιώνει την επένδυσή μας. Μπορούμε να κάνουμε κάτι για τον αυταρχισμό και την διαφθορά. Μπορούμε να σκεφθούμε. Μπορούμε να ακούσουμε τους ποιητές μας, ως προφήτες. Κανείς στίχος ποιήματος δεν σταμάτησε ποτέ ένα τανκ. Μπορούμε όμως να συνεχίσουμε να σκεφτόμαστε όντας στην γραμμή πυρός.

¹<https://www.washingtonpost.com/made-by-history/2022/10/21/russia-ukraine-confederacy-civil-war/>
<https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/banality-putin-s-evil>
<https://www.theguardian.com/world/2022/oct/01/kremlin-attempts-to-calm-russian-fury-over-chaotic-mobilisation>

Η Αϊζενστάιν (2022) μάς θυμίζει ότι ο ουσιαστικός λόγος της ύπαρξης της ψυχανάλυσης είναι να μοιράζεται κανείς με άλλους το πάθος του σκέπτεσθαι, που μόνο αυτό επιτρέπει τη ζωή, και μερικές φορές την επιβίωση.

Οι ψυχαναλυτές θεωρούν τους εαυτούς τους αρμόδιους να μιλήσουν για τον πόλεμο διότι ερευνούν τις επιθέσεις εναντίον της σκέψης. Ερευνούν το αν και το πως οι άνθρωποι δίνουν νόημα στις εμπειρίες τους. Ο Θουκυδίδης (3.42) έγραψε: «Όποιος αντιμάχεται πεισματικά τις ομιλίες ισχυριζόμενος ότι δεν διδασκόμαστε κάτι από τις πράξεις ή ανόητος είναι ή κάτι κρύβει». Η άγνοια ή η διαφθορά τον κάνει να επιτίθεται στην σκέψη (Hanink, 2019).

Γιατί ο πόλεμος ρώτησε τον Freud συνομιλώντας ο Einstein. Ο πόλεμος είναι στην ανθρώπινη φύση είχε απαντήσει αιώνες πριν ο τέταρτος τραγικός ποιητής, ο Θουκυδίδης. Η ιστορία του θα είναι χρήσιμη και στις επόμενες γενιές γιατί αυτή είναι η φύση του ανθρώπου. Η πιο ισχυρή πόλις θα επιβάλει ό,τι της επιτρέπει η δύναμή της και η αδύναμη πόλις θα υποχωρεί όσο της επιβάλει η αδυναμία της.

Η πόλις είναι φαινόμενο της φύσης είπε ο Αριστοτέλης. Είναι στη φύση μας να δημιουργούμε κοινωνίες. Είναι στην φύση μας και να κάνουμε πόλεμο. Οργανώνουμε μια κοινωνία, καταπιέζοντας τις ορμές για να μη σκοτώνουμε ο ένας τον άλλο, και μετά κάνουμε πόλεμο εναντίον της γείτονος κοινωνίας. Η οργάνωση της κοινωνίας και ο πόλεμος ακολούθησαν παράλληλες πορείες. Το 99% του DNA μας είναι κοινό με τους χιμπατζήδες της Τανζανίας που αντιδρούν βίαια όταν φοβούνται. Επίσης είναι κοινό με τους στενούς συγγενείς τους, τους Μπονόμπο του Κονγκό, που ζουν ειρηνικά (MacMillan, 2020).

Ο Freud (1930) μελετώντας τον πολιτισμό σκέφθηκε ότι στα θεμέλια της κοινωνίας κείται η ενόρμηση της καταστροφικότητας. Γι' αυτό ανησυχούμε ότι θα διαλυθεί η συνοχή της κοινωνίας, ο κόσμος, η τάξη του νοήματος που περιβάλλει την ιστορία μας. Η λέξη ειρήνη στα ρωσικά σημαίνει και κόσμος. Ο *Πόλεμος και ειρήνη* του Τολστόι σημαίνει Πόλεμος και κόσμος.

Υπερασπιζόμαστε κάτι το ιερό στην ενότητα της κοινωνικής ομάδας, όπως την ενότητα μητέρας-βρέφους. Στον πόλεμο εξοντώνεις τον εχθρό. Αλλά επίσης προσφέρεις τη ζωή σου για να σώσεις τον σύντροφό σου με μια πράξη πρωτόγνωρου αλτρουισμού. «Ο πόλεμος δεν έχει πρόσωπο γυναίκας» έγραψε η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς. Αντίθετα ο Ευριπίδης βάζει τις γυναίκες να θυσιάζονται, την Ιφιγένεια, την Ευάδνη, τις Τρωάδες, για να μας θυμίσει τον αλτρουισμό στην μάχη, την υπεράσπιση του συντρόφου, που έχει εμπιστευτεί την ζωή του στα χέρια σου, εξαρτάται από σένα αν θα επιζήσει, όπως το βρέφος από την μητέρα του.

Οι σκηνές όπου ένας στρατιώτης ψυχορραγεί στο πεδίο της μάχης ή μια γυναίκα που γεννά ένα μωρό έχουν συχνά συνδεθεί μεταξύ τους (π.χ.. *Μήδεια, Ικέτιδες*). Αυτό που τα συνδέει είναι ο αρχαίος φόβος, ο φόβος του θανάτου που ζει το μωρό. Αν το κρατήσει η μητέρα του με ασφάλεια, το μωρό δημιουργεί ψευδαισθητικές πραγματοποιήσεις, σκέψης, και ένα όργανο σκέπτεσθαι αλλιώς πέφτει στην άβυσσο της αγωνίας του αφανισμού και πραγματικά πεθαίνει.

Ο φευγαλέος παράδεισος της παιδικής ηλικίας είναι μια νόμιμη αυταπάτη που νοσταλγούμε. Ο Κήπος της Εδέμ, η χρυσή εποχή κατά τον Ησίοδο, οι Σαμόα της Margaret Mead, οι εξιδανικευμένοι Μάγια, υποστηρίζουν την ιδέα του Ρουσσώ ότι θα μπορούσαμε να ζούμε ειρηνικά. Οι έρευνες της αρχαιολογίας και ιστορίας υποστηρίζουν την θέση του Χομπς ότι ο πόλεμος είναι διαχρονικό και εγγενές γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης (MacMillan, 2020).

Μαθαίνουμε τίποτα από την ιστορία; Ο Θουκυδίδης (6,30.2) περιγράφει πως κατέβηκαν όλοι, πολίτες και ξένοι, στον Πειραιά να αποχαιρετήσουν τον μεγαλειώδη στόλο που σάλπαρε προς τον όλεθρο στη Σικελία με υπερβολική αυτοπεποίθηση: ²

«Οι Αθηναίοι αποχαιρετούσαν τους δικούς τους, άλλοι τους φίλους τους, άλλοι τους συγγενείς τους, άλλοι τους γιους τους. Βάδιζαν με ελπίδες και θρήνους μαζί, γιατί θα είχαν βέβαια, νέες κατακτήσεις, αλλά τους δικούς τους ίσως να μην τους ξανάβλεπαν, γιατί αναλογίζονταν το μάκρος του ταξιδιού που θα έκαναν όσοι έφευγαν από την πατρίδα».

Στο τραύμα του πολέμου η κοινωνία αντιδρά με διχασμό. Η μια πλευρά ξεχνά τη φρίκη και η άλλη συναρπάζεται από τη βία του πολέμου. Ζουν συναρπαστικές στιγμές, αποχωρισμού, συγκίνησης, θλίψης, διέγερσης, και μανιακής έξαρσης οι στρατιώτες που φεύγουν για το μέτωπο και οι δικοί τους που τους κατευοδώνουν. Οι κοπέλες από την Χαλκίδα, ο Χορός της *Ιφιγένειας εν Αυλίδι*, πήγαν στο ακρογιάλι της Αυλίδας και θαύμαζαν τον στόλο των Ελλήνων που περίμενε ούριο άνεμο για να σαλπάρει για την Τροία. Τραγουδούσαν την λίστα των караβιών της κάθε πόλης και στο τέλος της Παρόδου έλεγαν ³

Όσα είχα ακούσει για τα πλοία,/ τα είδαν τα μάτια μου./ Κι αν κάποιος παρατάξει απέναντί τους/ των βαρβάρων τις βαρκούλες,/ γυρισμό στην πατρίδα του δεν θα χαρεί./ Είδα τον στόλο και κρίνω.

² Μετάφραση: Άγγελος Βλάχος

³ Μετάφραση Παντελή Μπουκάλα

Το θέμα είναι ο φόβος να χάσουν τον δρόμο της επιστροφής. Το θέμα είναι ο γυρισμός σπίτι. Η επανένωση με το αντικείμενο αγάπης. Ο Τάκιτος Γερμανός περιγράφει το κατευόδιο στους στρατιώτες των άγριων φυλών που βάδιζαν προς το μέτωπο. Οι κοπέλες των χωριών παρατάσσονταν στις άκρες του δρόμου και ξεγύμνωναν τα στήθη τους, λέγοντας κατ' ουσία στους στρατευμένους: Κοιτάξτε, νά ποιοι είναι οι λόγοι που πρέπει να ξαναγυρίσετε εδώ, στην ζωή. Κοιτάξτε εδώ πόσο συναρπαστική είναι η ζωή, μη σας τραβήξει ο θάνατος, εδώ να γυρίσετε.

Δίπλα στον θάνατο στήνεται γιορτή ζωής.

Ηδονή όμως δίνουν και οι σφαγές, οι θυσίες, οι αιματοχυσίες. Ενυπάρχει μια άγρια ηδονή στην καταστροφή, στο ένστικτο του θανάτου, στην επίθεση εναντίον των δεσμών, στην κατάλυση κάθε ορίου, στον απόλυτο έλεγχο, στο τίποτα να μην μπορεί να με σταματήσει. Ο άνθρωπος μισεί τους περιορισμούς. Χαίρεται βαθιά όταν κυριαρχεί.

Σκεφθείτε την φρίκη της γενοκτονίας των Ποντίων από τους Νεότουρκους, το 1915. Σκεφθείτε τους Τσέτες να καίνε τα χωριά των Ελλήνων στα παράλια της Ιωνίας. Πώς να μη πάει ο ελληνικός στρατός στη Σμύρνη με ενθουσιασμό; Σκεφθείτε τώρα τον όλεθρο, τους βιασμούς, την καταστροφή που σκορπούσαν οι Έλληνες στα τούρκικα χωριά καθώς προέλαυναν προς την μεγάλη Καταστροφή.

Στη Θεογονία του Ησιόδου (στίχος, 226) ⁴ διαβάζουμε:

Και η στυγερή η Έριδα γέννησε τον οδυνηρό τον Πόνο, τη Λήθη, το Λιμό και τα γεμάτα δάκρυα Άλγη, τις Μάχες, τους Πολέμους, τους Φόνους... τις Φιλονικίες, τα Ψεύδη... την Ανομία και την Άτη...

Το χειρότερο από όλα είναι η Λήθη. Αυτή που σβήνει τους δεσμούς της σκέψης. Δεν σκεφτόμαστε, ξεχνάμε, ότι στάθηκαν τυχεροί οι Σύμμαχοι. Θα μπορούσε να είχε νικήσει ο Χίτλερ. Πως θα ήταν ο κόσμος σήμερα αν είχε νικήσει ο Χίτλερ;

Η MacMillan(2020) παρατηρεί: Οι κοινωνίες της Δύσης δεν παίρνουν πια στα σοβαρά τον πόλεμο. Από το 1945 και μετά οι πόλεμοι είναι στα δελτία ειδήσεων, κάπου μακριά. «Αν θέλουμε να δώσουμε νόημα στο παρελθόν, δεν μπορούμε να ξεχνάμε τον πόλεμο και τις επιπτώσεις του στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών». Αν θέλουμε να καταλάβουμε την φύση του ανθρώπου και της κοινωνίας χρειάζεται να σκεφθούμε τον πόλεμο, πεμπτουσία του οποίου είναι η οργανωμένη βία. Ο πόλεμος ωθεί σε αλλαγές και προσαρμογές στην κοινωνία και εξελίξεις στην τεχνολογία. Οι πόλεμοι έχουν αλλάξει τον ρου της ιστορίας.

⁴ Μετάφραση: Σταύρος Γκιργκένης

Ορισμένοι πιστεύουν ότι ο πόλεμος είναι καταλύτης για την αναζωογόνηση της κοινωνίας. Είναι δύσκολο να αποδεχθούμε την αλήθεια ότι ο πόλεμος εκτός από καταστροφικός, είναι και αιτία δημιουργικότητας. Επιστήμη, τεχνολογία, ιατρική άνθισαν σε πολέμους. Οι αρμοί της κοινωνίας, τα δικαιώματα γυναικών, το κράτος πρόνοιας ωφελήθηκαν. Η Πενικιλίνη είχε ανακαλυφθεί το 1925. Στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο όμως έγινε φάρμακο. Πως θα ήταν ο κόσμος σήμερα χωρίς την Πενικιλίνη;

Οι ιστορικοί ερευνούν πως η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν η ριζική στροφή που δημιούργησε την Ελλάδα του σήμερα. Η ανταλλαγή πληθυσμών σε καιρό ειρήνης θα ήταν αδιανόητη τότε. Ενώ όμως η Μικρασιατική Καταστροφή έφερε τον όλεθρο στους ξεριζωμένους η μετάγγιση του δυναμικού τους έδωσε ώθηση στον εκσυγχρονισμό και στον πολιτισμό της Ελλάδας (Βερέμης, 2022).

Η Μικρασιατική εκστρατεία έκανε πραγματικότητα την επί 100 έτη καλλιεργούμενη Μεγάλη Ιδέα, που κρατούσε την συνοχή του έθνους των Ελλήνων. Η Ελλάδα δεν υπήρχε επί αιώνες. Ήταν μια Μεγάλη Ιδέα. Ο αλυτρωτισμός είναι η επιθυμία να ανακτήσουμε τα εδάφη που έχουμε χάσει και να τα ενσωματώσουμε μέσα στα σύνορά μας.

Ο Rose (1973) επισημαίνει: ο όρος Rematriation αναφέρεται στην αποκατάσταση του πνευματικού τρόπου ζωής ενός λαού σε ιερή σχέση με την προ-γονική γη χωρίς εξωτερική παρεμβολή. Στην ψυχική ζωή ο όρος περιγράφει την αλυτρωτική ώση να υπερβούμε την αρχή της πραγματικότητας και να ανακτήσουμε πρωταρχικές ψυχικές καταστάσεις. Το χαμένο έδαφος είναι η πρωταρχική ενότητα βρέφους-μητέρας, που χαρακτηρίζεται με ρευστότητα του χρόνου, του χώρου και της αίσθησης του εαυτού. Το πρόβλημα της συνέχειας εν μέσω αλλαγών αφορά την ταυτότητα. Οι αισθήσεις καταγράφουν μια άπειρη σειρά πραγμάτων, αλλά είμαστε ανίκανοι να την κατανοήσουμε χωρίς μια οργανώσουσα αρχή ή ιδέα. Ένα νόημα. Οι Έλληνες, όπως και άλλο λαοί χρειάστηκαν μια Μεγάλη Ιδέα.

Ο Bollas (2018) παρατηρεί: Από τον 18^ο αιώνα η αναζήτηση του νοήματος απομακρύνθηκε από τα συστήματα της θρησκείας. Αναζητούσαμε να βρούμε ποιοι είμαστε και γιατί είμαστε τόσο προβληματικοί. Τον 19^ο αιώνα η αναζήτηση έγινε πιο συστηματική. Οι μεγάλες ιδεολογίες ανέτειλαν. Η Δύση καλλιεργούσε τα ανθρωπιστικά ιδεώδη, βασισμένα στην πίστη στην προοδευτική ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Η αναζήτηση του νοήματος έγινε το πιο επείγον ερώτημα. Πώς θα το απαντήσουμε; Ρωτά ο Καμύ στον *Σίσυφο*. Η ψυχανάλυση συνεχίζει να υπάρχει διότι δίνει νόημα, μια αλήθεια.

Πριν τον Μεγάλο πόλεμο ο LeBon γράφει για το πώς το οργανωμένο πλήθος έχει αρχίσει να αποκτά μεγάλη σημασία στην Ευρώπη. Το οργανωμένο πλήθος παίρνει αποφάσεις με βάση το δικό του ασυνείδητο, με μια μανιακή διάθεση, σε αντίθεση με το συνειδητό των ατόμων.

Με μια Μεγάλη Ιδέα συνέλαβαν την Ελλάδα οι ρομαντικοί φιλέλληνες του 19^{ου} αιώνα. Με αυτήν ήλθε ο Byron στο Μεσολόγγι. Η εκ γενετής αναπηρία του προκάλεσε την ναρκισσιστική πληγή και την 'αλυτρωτική' επιθυμία να ανακτήσει το χαμένο έδαφος, την πληρότητα, την τελειότητα που είχε πριν από το τραύμα (Hartocollis, 1998).

Ο Freud είχε μια κρίση μνήμης στην Ακρόπολη το 1905 όταν την επισκέφθηκε με τον αδελφό του Αλέξανδρο. Στην Μαρία Βοναπάρτη είπε ότι οι κολόνες της Ακρόπολης με το χρώμα του κεχριμπαριού ήταν ό,τι πιο όμορφο που είχε δει ποτέ στην ζωή του. Οι περιγραφές της κατάπληξης, της χαράς και της πραγματικότητας μιλάνε για μια μυστικιστική εμπειρία, την ανακάλυψη της πραγματικής ύπαρξης.

Ο Amstrong (2001) υποστηρίζει ότι τον 19^ο αιώνα όλη η Ευρώπη είχε μια ανάλογη κρίση μνήμης και ο αγώνας της ανεξαρτησίας των Ελλήνων και η οικοδόμηση της σύγχρονης Αθήνας ήταν συμπτώματα αυτής της κρίσης, όπου οι διανοούμενοι Ευρωπαίοι και οι ευρωπαϊκές χώρες ενεπλάκησαν ενεργά στην δημιουργία του έθνους των Ελλήνων. Η αναπόδραστη παρουσία του παρελθόντος και τα ανοίκια ξαφνικά ξεσπάσματά του στην σύγχρονη ζωή, μέσα στην Ευρώπη, συνιστούν μια παράταιρη μυστήρια πραγμάτωση. Η εμπειρία της επίσκεψης δημιουργεί μια ριζοσπαστική εστίαση στο πραγματικό του τόπου. Συμβαίνει μια απο-πραγμάτωση. Μια εμπειρία ζάλης και αβάσταχτης ελαφρότητας.

Το υποκείμενο δημιουργεί και ζει μια συναισθηματική εμπειρία. Έτσι γίνεται παρόν, ζει πλήρως την εμπειρία, σε μια άπειρη στιγμή η οποία δημιουργεί το παρόν από το παρελθόν και το μέλλον. Είναι μια στιγμή άχρονη. Ένα μυστήριο.

Μεγάλωσα σε ένα ορεινό χωριό της Πελοποννήσου. Η μητέρα ενός παιδικού μου φίλου είχε χάσει τον πατέρα της στην Μικρασιατική καταστροφή όταν αυτή ήταν ενάμισι έτους. Τότε είχαν έθιμο όταν πέθαινε κάποιος, να καίνε τις φωτογραφίες τους. Ήταν μια τελετουργία που τους βοηθούσε στην εργασία του πένθους. Σε αυτήν την τελετουργία η μητέρα του φίλου μου δεν συμμετείχε γιατί ήταν νήπιο. Συμμετείχε αργότερα ως μαθήτρια του σχολείου στο δημόσιο ανάθεμα εναντίον του Βενιζέλου. Μεγάλωσε και μετέδωσε στα παιδιά της την

ανεκπλήρωτη επιθυμία της να δει τον πατέρα της, έστω σε μια φωτογραφία, να ξέρει, να μπορεί να πει, νά, έτσι ήταν. Δεν είχε καμιά απόδειξη. Δεν είχε ένα πτώμα να κάψει, να θάψει, να πενήθει, να τον χάσει για να τον ξαναβρεί μέσα της. Το άλυτο πένθος της μητέρας του έβαλε μια προσημείωση στον εαυτό-του, ένα ανάθεμα. Επεδίωκε να βρεθεί μπροστά σε πολεμικές μνήμες που υπάρχουν παντού, στα τοπωνύμια, στα πολεμικά μουσεία, στις επετείους, στις οικογενειακές ιστορίες, παλιές φωτογραφίες, στις εξιστορήσεις.

«Πυροβόλησαν τους έξι υπουργούς στις έξι και μισή το πρωί στήνοντάς τους στον τοίχο ενός νοσοκομείου. Υπήρχαν νερόλακκοι στην αυλή. Υπήρχαν βρεγμένα νεκρά φύλλα στο πλακόστρωτο της αυλής. Έβρεχε δυνατά. Όλα τα παντζούρια του νοσοκομείου ήταν αμπαρωμένα. Ένας από τους υπουργούς ήταν άρρωστος με τύφο. Δύο στρατιώτες τον κουβάλησαν κάτω και τον έβγαλαν έξω στη βροχή. Προσπάθησαν να τον κάνουν να σταθεί όρθιος, αλλά εκείνος κάθισε σε μια λακούβα νερό...». Καθώς ο φίλος μου διάβαζε πώς περιγράφει ο Hemingway (2022) αυτό το πολιτικό έγκλημα, την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού, το σώμα του παππού του επέστρεφε, έπεφτε, στον ενεστώτα.

Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., πριν από τα Μεγάλα Διονύσια, κάθε Μάρτιο, μια εντυπωσιακή παρέλαση έφερνε το άγαλμα του Διονύσου από τις παρυφές της πόλης στο θέατρο. Διθύραμβοι τραγουδιόνταν προς τιμή του, ο οίνος έρρεε, και τεράστιοι φαλλοί παρήλαυναν στους δρόμους. Την επόμενη μέρα, γινόταν η παρέλαση των ορφανών του πολέμου για να τιμηθούν οι νεκροί πατέρες, που είχαν πεθάνει υπερασπιζόμενοι την πόλη. Μετά την παρέλαση τα ορφανά του πολέμου κάθονταν στις μπροστινές θέσεις στο θέατρο. Τότε μόνον μπορούσε να αρχίσει η παράσταση.

Μια από τις πολιτικές λειτουργίες της τραγωδίας ήταν να δώσει θέση στα πάθη, που δεν επιτρέπονταν στην αγορά, η οποία έπρεπε να αποφασίζει με την λογική και την πειθώ. Το θέατρο δίνει μια παράλληλη πραγματικότητα για να μην αισθανόμαστε ορφανά από νόημα (Loraux, 2002:17).

Δεν είναι θέατρο, μυθιστόρημα, ντοκιμαντέρ, και έκθεση στο Μουσείο η Μικρασιατική καταστροφή. Αλλά χρειαζόμαστε την μυθοπλασία, την ζωγραφική, το σινεμά, τα μουσεία, την τραγωδία για να προσεγγίσουμε την ωμότητα της πραγματικότητας του πολέμου.

Ο Γκόγια έπαψε να χρησιμοποιεί χρώμα στα χαρακτηριστικά του με τίτλο «Οι συμφορές του πολέμου» για να δείξει την πιο σκληρή, ανελέητη και χαμερπή πλευρά του πολέμου (σκηνές βίας, ακρωτηριασμένα πτώματα, κλπ.). Ο φωτογράφος DonMcCullin έλεγε: «Όταν φωτογράφιζα σκηνές από τον πόλεμο,

δεν μπορούσα να βγάλω από το μυαλό μου τον Γκόγια». Ο Πικάσο είχε τον Γκόγια κατά νου όταν ζωγράφισε την *Γκερνίκα*: το χάος, τον τρόμο, τα ζώα να διαμελίζονται, ένα άλογο να ουρλιάζει από τον πόνο, μια γυναίκα να κρατά το νεκρό παιδί στην αγκαλιά της. Ο Tim ο'Brien έγραψε μια ιστορία για τον πόλεμο του Βιετνάμ όπου είχε πολεμήσει: «Σχεδόν όλα είναι αλήθεια, σχεδόν τίποτα δεν είναι αλήθεια ... Σε μια αυθεντική ιστορία από τον πόλεμο, στο μέτρο που υπάρχει ηθικό δίδαγμα, αυτό είναι σαν την κλωστή από την οποία είναι φτιαγμένο το ρούχο. Δεν μπορείς να την τραβήξεις. Δεν μπορείς να βγάλεις νόημα χωρίς να ξηλώσεις το... βαθύτερο νόημα. Και στο τέλος, δεν έχει κανείς πολλά να πει για μια αυθεντική πολεμική ιστορία, εκτός ίσως από 'Έτσι λοιπόν;'. Οι άνθρωποι γράφουν ιστορίες από τον πόλεμο. Γράφουν για το άδαιο βλέμμα. Δεν είναι το βλέμμα της απόγνωσης. Είναι το ανέκφραστο, απλανές βλέμμα των στρατιωτών που κοιτάζουν κάπου μακριά (MacMillan, 2020). Είναι το βλέμμα της ψυχωτικής ρήξης με την πραγματικότητα.

Ο ανταποκριτής (Λε Μπουβιέ) των Times του Λονδίνου γράφει στις 21 Αυγούστου 1921: «Ο ελληνικός στρατός διήλθε από πολλά σημεία του Σαγγάριου. Οι στο κέντρο ακόμα αμυνόμενοι εθνικιστές σαρώθηκαν από το ελληνικό πυροβολικό. Δεν αναμένεται περαιτέρω αντίσταση. Η Άγκυρα θα καταληφθεί πιθανώς εντός δύο ή τριών ημερών» (Ξένοι ανταποκριτές για τη Μικρασιατική Εκστρατεία, 2022). Η υπερηφάνεια γίνεται αυτοσεβασμός όταν επικρατεί η ενόρμηση της ζωής. Όταν επικρατεί η ενόρμηση του θανάτου η υπερηφάνεια γίνεται αλαζονεία, ύβρις (Bion, 1958). Μια παντοδύναμη ρήξη με την πραγματικότητα.

Πώς μιλάμε στα παιδιά για την φρικτική αλήθεια; Πως τους μιλάμε για τον πόλεμο; Έτσι κι αλλιώς τα ξέρουν όλα; Όμως είναι άλλο να ξέρεις και άλλο να σκεφθείς την αλήθεια. Δεν μπορούμε να προστατεύσουμε τα παιδιά από την Ιστορία. Πρέπει όμως να τα προστατεύσουμε από την αλαζονεία, τον παθολογικό ναρκισσισμό μας.

Ο Αβραάμ που δέχθηκε να θυσιάσει τον γιο του Ισαάκ, υπακούοντας την εντολή του θεού του, κατ' ουσία δέχθηκε να θυσιάσει τον ναρκισσιστικό πατέρα. Δέχθηκε ότι το παιδί δεν είναι κτήματα του, δεν ανήκει σε αυτόν, ανήκει στον κόσμο, μια τάξη νοήματος, έναν νόμο πάνω από όλους. Και ο πατέρας και ο γιος υπόκεινται, είναι υποκείμενα του ίδιου νόμου, του πλαισίου. Ο πατέρας δεν είναι ο νόμος, εκπροσωπεί τον νόμο (Perleberg, 2020).

Ο Haragi επεσήμανε⁵: Δεν πρέπει να φορτώνουμε τα παιδιά μας με τη δική μας ιστορία, τις πεποιθήσεις μας, τα κειμήλιά μας, τα σύμβολά μας, τις

⁵Καθημερινή 6 Νοεμβρίου 2022

ταυτότητές μας, τα τραύματα που καθόρισαν τη ζωή μας. Τους ζητάμε να λύσουν τα άλυτα πένθη μας, να επωμισθούν τα χρέη μας, να ταυτισθούν με τις αποτυχίες μας, να μας σώζουν κάθε μέρα. Είναι σημαντικό να μιλάμε για τη σκοτεινή πλευρά της Ιστορίας. Όταν μιλάμε για κινδύνους και αδικίες, το καλύτερο είναι να δίνουμε έμφαση στον έλεγχο και στη δυνατότητα αλλαγής. Η Ιστορία είναι η μελέτη του τρόπου με τον οποίο αλλάζουν τα πράγματα. Μπορούμε να αλλάξουμε το νόημα που δίνουμε στο παρελθόν. Μπορούμε να το καταλάβουμε καλύτερα.

Η κοινωνία όμως φοβάται και διψά για πόλεμο. Βαθιά έλκεται από τον θρίαμβο της κυριαρχησης, της βίας, της κατάλυσης κάθε αντίστασης. Τρελαίνεται για πόλεμο. Ο κήρυκας στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη λέει:⁶

«Και όταν είναι να αποφασίσει ο λαός/ κανένας δεν αναλογίζεται τον θάνατό του./ Ο άλλος θα σκοτωθεί λέει ο καθένας./ Αλλά την ώρα της απόφασης, αν ο καθένας/ έβλεπε το θάνατό του/ δεν θα ξετρελαίνονταν για σκοτωμό οι Έλληνες [479-485].

Σήμερα ο κόσμος είναι έτοιμος ξανά για πόλεμο; Θέλουμε να πάρουμε την καταστροφικότητα ενεργητικά στα χέρια μας; Έχουμε χάσει την ικανότητα να αισθανόμαστε ενοχή; Πρέπει να κάνουμε το έγκλημα για να κάνουμε την ενοχή πραγματικότητα; Η τιμωρία της εξαθλίωσης του πολέμου θα δώσει υπόσταση στην ενοχή μας (Freud, 1916); Ο πόλεμος είναι το έγκλημα και η τιμωρία.

Θέλαμε να πιστέψουμε ότι «Ο Πόλεμος στη Τροία δεν θα γίνει». ⁷ Ο Jean Giraudoux έγραψε το 1934 μια τραγωδία με αυτόν τον τίτλο για να μιλήσει για όλους που έβλεπαν τον πόλεμο να έρχεται χωρίς να κάνουν τίποτα. Δεν υπάρχει η Ουκρανία, έλεγε ο Πούτιν. Ούτε η Ωραία Ελένη υπήρξε ποτέ στην Τροία, μας είπε ο Ευριπίδης στην ομώνυμη τραγωδία του. Το είδωλο της Ελένης είχε αρπάξει ο Πάρις, ο πόλεμος έγινε για «ένα πουκάμισο αδειανό». Στο έργο του Giraudoux ο Έκτωρ προσπαθεί να πείσει τον Πάρι να δώσει πίσω την Ελένη. Οι Έλληνες και οι Τρώες δεν είχαν αυτό που είχε ο Ευριπίδης: την αίσθηση του τραγικού.. Δεν μπορείς να αποφύγεις τον πόλεμο επειδή θα επιστρέψεις την Ουκρανία, ή την Ελένη. Δεν μπορείς να τις επιστρέψεις, διότι είναι άδειες σκέψεις. Είναι φαντάσματα. Μια μεγάλη ιδέα. Ένα φάντασμα δεν μπορούμε να το κατακτήσουμε, μπορούμε να το πενήθσουμε, αν μπορούμε να αντέξουμε την οδύνη της απώλειας της παντοδυναμίας, να την συμβολοποιήσουμε και να δεχθούμε την αρχή της πραγματικότητας. Διαφορετικά η παντοδυναμία

⁶ Μετάφραση: Κώστας Τοπούζης.

⁷ Τάκης Θεοδωρόπουλος. Ένα χρόνο μετά. Καθημερινή, 24 Φεβρουαρίου, 2023.

αντικαθιστά την διαδικασία της σκέψης, και η παντογνωσία την ικανότητα να μαθαίνουμε από την εμπειρία (Bion, 1962). Η τραγωδία τελειώνει με τον αναπόφευκτο πόλεμο. Το φάντασμα της ενοχής αποκτά υπόσταση, λόγο και αιτία.

Οι θρηνούσες μητέρες των Επτά στρατηγών από το Άργος που εκστράτευσαν εναντίον της Θήβας, ηττήθηκαν και σκοτώθηκαν, πήγαν ικέτιδες στην Ελευσίνα να παρακαλέσουν την Αίθρα να μεσολαβήσει στον γιο της Θησέα, βασιλιά της Αθήνας, να φέρει τους νεκρούς τους, που τα σώματά τους έμεναν άταφα έξω από τα τείχη της Θήβας. Οι μητέρες είναι διχασμένες μεταξύ φόβου και αυτοπεποίθησης:

«Εκδίκηση θέλει το δίκιο / Αίμα το αίμα» [614].

Οι ικέτιδες μητέρες τραγουδούν μέσα στην απελπισία τους και τα τραγούδια τους, ανακατεμένα με δάκρυα, συνηχούν με την υπόσχεση ότι θα πενθούν για πάντα και ότι ο δεσμός με τα δάκρυά τους θα είναι άρρηκτος (Loraux, 2002:30, 35). Οι επίγονοι θα εκδικηθούν. Στο τέλος οι γιοί των Επτά κουβαλάνε τις στάχτες των νεκρών και την εντολή από τις ικέτιδες και την θεά Αθηνά να εκδικηθούν τον θάνατο των πατεράδων τους. Ο Σεφέρης συνεχίζει με το ποίημά του «Μυκήνες» την Τραγική Ανάγνωση της Ιστορίας του Αισχύλου και του Ευριπίδη:

«Ξέρω πως δεν ξέρουν, αλλά εγώ/ που ακολούθησα τόσες φορές/ το δρόμο απ' το φονιά στο σκοτωμένο/ από το σκοτωμένο στην πληρωμή/ κι από την πληρωμή στον άλλο φόννο,...—/ είδα τα φίδια σταυρωτά με τις οχιές/ πλεγμένα πάνω στην κακή γενιά/ τη μοίρα μας».

Η ανθρώπινη φύση θεμελιώνεται στην σεξουαλικότητα, την ιστορικότητα, και την θνητότητα (Winnicott, 1988). Όμως οι αρχέγονες εμπειρίες δεν μπορούν να ειπωθούν παρά μόνο ποιητικά. Οι ποιητές σαν τους προφήτες χειρίζονται τα σύμβολα σαν σκεύη χρόνου και υποκειμενικότητας. «Είδα τα φίδια σταυρωτά με τις οχιές». Ο ποιητής λέει ότι η σύγχρονη ελληνική κοινωνία θεμελιώθηκε από τους πατέρες μας πάνω στο μίσος και στην ονειροπόληση (Μαυρογορδάτος, 2015· Βλάσσης, 2022).

Ο φίλος μου προσπαθούσε να κάνει παππού του τον πατέρα της μητέρας του που σκοτώθηκε στην Μικρά Ασία. Στο βιβλίο του για την «Μικρά Ασία ένα οδοιπορικό σε πόλεμο και σε ειρήνη», ο Ηλίας Μαγγλίνης κάνει κάτι παρόμοιο. Μαζεύει τρίμματα ιστοριών μιας πορείας θανάτου και ονειροπόλησης. Γράφει: «Αλλά, ως γνωστόν, η μνήμη είναι και επινόηση». Ακολουθεί τον Γιώργιο Βυζηινό στο: «... φανταστικό εκείνο ταξίδιον, του οποίου τας εντυπώσεις ποτέ δεν ελησμόνησα».

Αυτό το ταξίδι επιχείρησα κι εγώ με αυτό το κείμενο.

Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης⁸ είπε: «Επειδή μιλάμε για χαμένες πατρίδες και βλέπουμε αυτόν τον κόσμο ως κάτι απόμακρο, πρέπει να αποβάλουμε αυτήν την αντίληψη. Είναι ένας ενιαίος κόσμος και δεν είναι νοητή η ιστορία του ελληνικού κόσμου χωρίς τη Μικρά Ασία. Μπορεί να απολέσθηκε εθνολογικά, αλλά είναι πάντα μαζί μας ως πνευματική κληρονομιά, ως ιστορική μνήμη, ως μια σειρά σημαντικών επιτευγμάτων μέσα στους αιώνες».

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Armstrong, P. (2001). Unreal City: Freud on the Acropolis. *Psychoanal. Hist.*, (3)(1):93-108.
- Βερέμης, Μ. Θ. 92022. Μικρή Ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής. Αθήνα: Πατάκης.
- Bion, W. R. (1958) On Arrogance. *International Journal of Psychoanalysis*, 39:144-146.
- Bion, W. R. (1962) The Psycho-Analytic Study of Thinking. *International Journal of Psychoanalysis*, 43:306-310.
- Βλάσσης, Δ. Κ. (2022). «Οίκαδε». Ο Κυβερνητικός και πολεμικός σχεδιασμός 1922. Αθήνα: Archive.
- Bollas, C. (2018). Meaning and Melancholia. Life in the Age of Bewilderment. London and New York: Routledge.
- Camus, A. (1942). The Myth of Sisyphus. New York: Vintage, 1991.
- Freud, S. (1930). Civilization and its discontents, SE 21.
- Hemingway, E. (2022). Στις Μέρες μας. Στο: Έκαναν Όλοι τους Ειρήνη. Τι είναι η Ειρήνη; Προλόγισμα, μετάφραση, σημειώσεις, Χ. Βλαβιανός. Αθήνα: Φυλλάδια Περισπωμένης/8.
- Hartocollis, P. (1998). Lord Byron, His Mother, and Greece, Can. J. Psychoanal., (6)(1):15-34.
- HaninK, J. (2019). Θουκιδίδης. Περί Πολέμου. Σκέψεις και Συμπεράσματα του μεγαλύτερου ιστορικού της αρχαιότητας. Αθήνα: Διόπτρα.
- Loraux, N. (2002) *The Mourning Voice. An essay on Greek Tragedy*. London, CornellUniversity Press.
- MacMillan, M. (2020). *ΜιαΣύντομηΙστορίατουΠολέμου. Μετάφραση: Ανδρέας Παππάς*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Μαγγλίνης, Η. (20220. *Το μόνο της Ζωής τους Ταξίδι. Μικρά Ασία . Οιδιποτικό σε Πόλεμο και σε Ειρήνη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

⁸ Παρατίθεται από Αλέξη Παπαχελά, στην Καθημερινή, 30 Οκτωβρίου, 2022.

Manolopoulos, S. (2022). *Psychoanalysis and Euripides' Suppliant Women. A Tragic Reading of Politics*. London and New York: Routledge/Focus.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γ. (2015). *1915-Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Πατάκη.

Οι Ξένοι ανταποκριτές για την Μικρασιατικής Εκστρατεία. Τηλεγραφήματα 1921. Χανιά: Ραδάμανθους.

Jozef Perelberg, R. (2020) Psychoanalysis and social violence: Civilization and Its Discontents revisited. *International Journal of Psychoanalysis*, 101:1248-1263

Winnicott, D.W. (1988). *Human Nature*. London: Free Association Books.